

Orfoqrafiyada iki y-dan biri

Dilimizdə müşahidə edilən bütün dil hadisələrinin tənzimlənməsinə imkan yaradan qrammatik qanunvericilik hazırlanmalıdır

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya prinsiplərinin elmi şəkildə müəyyən olunması, ölkəmizdə bir neçə dəfə "Orfoqrafiya lüğəti"nin nəşr edilməsi mühüm mədəni-tarixi hadisə sayılmağa layiqdir. Orfoqrafiya elmi Azərbaycan dilçiliyinin böyük nailiyyətlərindən biridir. Azərbaycan orfoqrafiyası bir neçə nəslin yüksək yazılı təfəkkürünün formalaşmasında, yazı mədəniyyətinin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Dilçi alimlərimizin böyük səyləri və zəhmətləri hesabına meydana çıxmış "Orfoqrafiya lüğəti" ölkəmizdə Azərbaycan dilinin nizamnaməsi səviyyəsində qəbul edilmişdir. Orfoqrafiya işi dilçilik mühitinin sədlərini aşaraq, geniş mənada humanitar və ictimai düşüncənin mövzusunda çevrilmiş, ümumxalq işi miqyasında qəbul edilmişdir.

Buna görə də, Azərbaycan dilində orfoqrafiya qaydalarında müəyyən tarixi dövrlərdə dəyişikliklərin aparılmasını ölkəmizdə yazılı ədəbi dilin inkişafı, daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlardan hesab etmək olar. Orfoqrafiyada başlıca və mühüm yenilik Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarının lazımlıca müəyyənləşdirilməməsi nəticəsində əlifbaya daxil edilmiş **g, ə, ö** hərflərinin sonralar əlifbamızdan çıxarılması ilə bağlı dəyişikliklərin edilməsi zamanı nəzərə çarpmışdır. Eləcə də bir vaxtlar -stan şəkilçisinin yazılışı, apostrofun əlifbadan çıxarılması ilə bağlı müəyyən sözlərin (feil, şeir) yazılışında da dəyişikliklər edilmişdir. Bu istiqamətdə orfoqrafiya qaydalarının əsasən sabitləşməsinə təbii dilçiliyimizin əsas uğurlarından hesab etmək olar. Lakin illər keçdikcə orfoqrafiya qaydalarında düzəlişlər etmək zamanın sifariş kimi meydana çıxır.

Məlum olduğu kimi, tarixi inkişaf prosesinin ayrı-ayrı dövrlərində digər dünya dilləri ilə birlikdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə müxtəlif tarixi, ictimai-siyasi amillərlə əlaqədar olaraq xarici dillərin: ərəb və fars, rus və Avropa dillərinin təsirləri olmuşdur. Ərəb və fars dillərinin Azərbaycanda yayılmasının və dərin təsirə malik olmasının obyektiv səbəbləri hamıya məlumdur. VII əsrdən etibarən xilafətin himayəsində olan ölkələrin vahid qanun-qaydaya tabe olmaları, hətta pul-sikkə vahidliyi, bütün işlərin əsasən bir dildə - ərəb dilində aparılması uzun zaman ərzində zərurətə çevrilmişdir. Xüsusən XI əsrdən sonra ərəb və fars dillərinin təsiri ilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə çoxlu sayda sözlər keçmişdir. Ədəbi dilimizdə bu proses dərin izlər salmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü və inkişafı dövründə mənşəcə dilin öz sözlərinin müxtəlif sahələrə aid anlayışları ifadə etməsi daha səciyyəvi olmuşdur. Ancaq orta əsrlərdə bu proses xarici dil amillərinin, o cümlədən də ərəb və fars dillərinin Azərbaycan dilinə təsiri ilə müşahidə olunmuşdur. Bədii və elmi əsərlərin ərəb və fars dillərində yazılması bir neçə əsr ərzində norma kimi qəbul olunmuşdur. Hətta bu meyil müəyyən mənada Azərbaycan dilini zənginləşdirmişdir. Lakin ana dilində yazan Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin, dövrün görkəmli ziyalıların əsərlərində ərəb-fars alınmaları geniş yer tutmuşdur. Bu proses

orta əsrlərin sədlərini aşaraq, yeni dövr sayılan XIX əsrə qədər gəlib çatmış, XX əsr ərzində bir qədər zəifləsə və dəyişsə də, əsasən öz mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan elmi də Şərq elmi məktəbi zəminində inkişaf etdiyinə görə Rusiya ilə əlaqələrin gücləndiyi dövrdə dilin lüğət tərkibində ərəb və fars alınmaları üstünlük təşkil etmişdir. XIX əsrdən etibarən Azərbaycan dilinə rus-slavyan sözləri daxil olmağa başlamışdır. Bununla belə, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşma və inkişafı prosesində ərəb-fars alınmaları uzun zaman iştirak etdiyi üçün onların əksəriyyəti dilin səs quruluşuna və qrammatik qanunlarına uyğunlaşmışdır. Hətta bir çox ərəb mənşəli alınma terminlər Azərbaycan dilində şəkildə qəbul edərək, yeni məzmunlu anlayışlar yaratmışdır. Məsələn, riyaziyyatçı, kəşfiyyatçı, istilaçı, zərflik və s. Bundan başqa, alınma sözlərin bir qismi dildə məhdud dairədə işlənmiş, dilin normalarına cavab vermədiyinə görə təcridən yeniləri ilə əvəzlənməyə məruz qalmışdır. Xüsusilə izafət birləşmələri, mürəkkəb və

da olan katiblərin əksinə olaraq, hər bir mətləbi ayrıca ifadə etsinlər ki, danışq dilinə yaxın olsun..." Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan dilində alınma faktoruna meyli, o cümlədən "ərəb məxrəci"ni tənqid etmiş, ana dili amilini cəmiyyət həyatının ön xəttinə çəkmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" əsəri Azərbaycanla birlikdə həm də Ana dilinin kitabıdır. Cəlil Məmmədquluzadə Zəhrəbanu ananın simasında Azərbaycan dilinin və mədəniyyətinin sadə, aydın, xəlqi ifadəsini əks etdirən obraz-abidə yaratmışdır. Əlibəy Hüseynzadənin "Açıq yazmağı da bacarmaq lazımdır"- etirafı dildə sadələşməyə doğru hərəkətin XX əsrin əvvəllərinin bütün qütblərinin ana dilinə münasibətdə üstünlük qazandığını nəzərə çarpdırır. Bütövlükdə isə bu, Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, ümumiyyətlə, "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin böyük hünəri idi. XX əsrin əvvəllərində, 1926-cı ildə Birinci Türkoji Qurultayda latın əlifbasına keçid təkəcə əlifba dəyişikliyi deyil, geniş mənada dil islahatlarını meydana qoymuşdur. XIX əsrdən etibarən Mirzə Fətəli Axundzadənin, Məhəmmədəğa Şaxtaxtının və başqalarının uğrunda mübarizə apardıkları yeni latın əlifbası probleminin həlli dildə xəlqləşmənin, millilik amilinin qüvvətlənməsində inqilab dərəcədə böyük rol oynamışdır. "Təzə əsrin ibtidasında" fəaliyyət göstərmiş Yeni Əlifba Komitəsinin fəaliyyəti əsliində Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası, orfoepiyası, qrammatikası ilə əlaqədar, ana dili dərsləkləri ilə bağlı nə varsa hamısını əhatə etmişdir. İlk sistemli orfoqrafiya prinsiplərinin yaradılması, yazı qaydalarının müəyyənləşdirilməsi də XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ziyalılarının tarixi xidmətləridir.

Bütün bunlarla bərabər, fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi qazanmasından keçən dövrdə, qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilində baş verən yeni proseslər orfoqrafiya qaydalarında da islahatlar aparmaq zərurətini meydana qoymuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilindən istifadənin genişləndirilməsi haqqında" Dövlət Proqramına dair Sərəncamından irəli gələn vəzifələr dilçilik elminin digər sahələrində, o cümlədən də lüğətçilik və orfoqrafiya istiqamətlərində yeni islahatlara meydan açmışdır. Hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında bu istiqamətlər üzrə müəyyən dəyişikliklər həyata keçirilməkdədir. Eyni zamanda, Azərbaycanın dilçi alimləri orfoqrafiya qaydalarının da yeniləşdirilməsi qayğıları ilə məşğuldurlar. Azərbaycan dilçilik elmində orfoqrafiya qaydalarına yenidən baxıldığı indiki şəraitdə alınma sözlərlə bağlı bir dil hadisəsi ilə əlaqədar mülahizələrimizi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmağı faydalı hesab edirik.

Fikrimizcə, Azərbaycan orfoqrafiyasında qoşa **y** samiti ilə olan sözlərin yazılışına yenidən baxmağa, bu sahədə müəyyən islahatların aparılmasına ehtiyac yaranmışdır. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində qoşa **y** samiti ilə olan sözlərin mütləq əksəriyyəti **-iyyat/-iyyat** şəkilçisi ilə düzəlmə alınma sözlərdən ibarətdir. Bu şəkilçilərlə ifadə olunan sözlərin funksiyalarına ilk dəfə akademik Ağamusa Axundov elmi şəkildə münasibət bildirmiş, həmin sözlərin təsnifatını aparmışdır. Əvvəla, etiraf etmək lazımdır ki, ərəb dilinə məxsus **-iyyat/-iyyat** şəkilçisi ilə düzəlmə ictimai-siyasi, habelə mədəni-məişət anla-

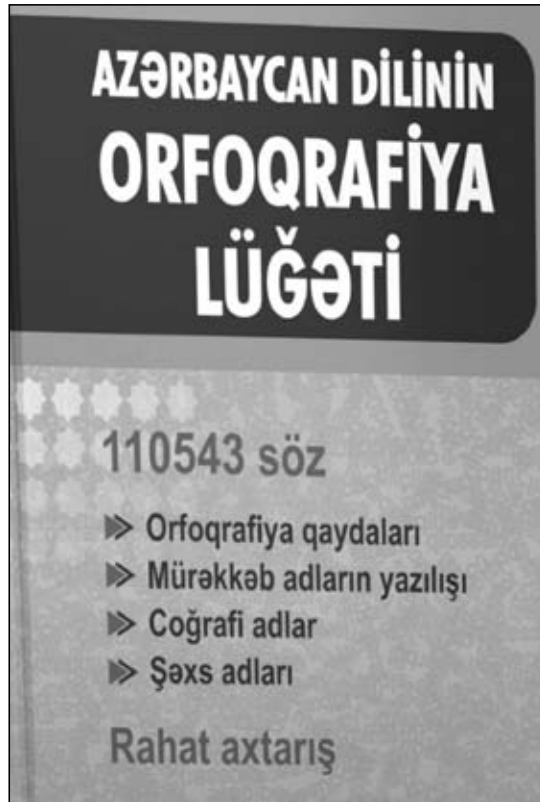

İsa Həbibbəyli
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti,
Milli Məclisin deputatı,
Terminologiya Komissiyasının üzvü,
akademik

yışlarını ifadə edən bu sözlər dilimizi yeni ictimai mənə çalarları ilə zənginləşdirmişdir. Məsələn, **ictimaiyyət, hakimiyyət, cəmiyyət, ümumiyyət, müvəffəqiyyət, mədəniyyət, bəşəriyyət, ədəbiyyət** və sair kimi sözlərin Azərbaycan dilində özünəməxsus xüsusi çəkisi mövcuddur. Bununla yanaşı, artıq bu qəbildən olan sözlərin müəyyən hissəsi başqa sinonim sözlərlə əvəz edildiyinə görə arxaikləşmişdir. Məsələn, **sövtiyyət, vəhsaniyyət, qövmyyyət, məhcubiyyət, həqqaniyyət, məzuriyyət** tipli sözlər dildə işləkliyini tamamilə itirmişdir. Qoşa **y** ilə yazılan belə sözlərin böyük bir hissəsi isə hazırda da ədəbi dildə öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Bundan başqa, iki yanaşı **y** hərfi ilə yazılan sözlərdən ümumxalq danışq dilinə daxil olanlar da az deyildir: **qabiliyyət, qalibiyyət, ezamiyyət, vəsiyyət, qətiyyət, əziyyət, əhəmiyyət, ziddiyyət, mədəniyyət, xasiyyət, şəxsiyyət, nailiyyət** və s.

Eyni zamanda, Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun şəkildə işlənən **-iyyet** şəkilçili sözlərin bir qismi isə dilin öz şəkilçiləri olan **-liq, -lik** şəkilçiləri ilə əvəzlənmişdir. Məsələn, **əsəbiyyət-əsəbilik, azadiyyət-azadlıq, ruhaniyyət-ruhanilik, bərabəriyyət-bərabərlik, bədiyyət-bədilik, məğruriyyət-məğrurluq, məcburiyyət-məcburluq** kimi sözlər, necə deyirlər, "milli şəkilçilər" hesabına Azərbaycan kəlmələrinə çevrilmişlər. Bundan başqa, **-iyyet** şəkilçisi ilə yazılan sözlərdən bir çoxu artıq Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına tam yeni sözlərlə əvəz olunmuşdur. Akademik Ağamusa Axundov Azərbaycan dilində **istiqlaliyyət** yerinə müstəqillik, **bəşəriyyət** əvəzinə insanlıq, **qabiliyyət** yerinə bacarıq, **qalibiyyət-qələbə, əksəriyyət**-çoxluq, **əbədiyyət-ölümsüzlük...** sözlərinin işlədildiyini diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Dildə həmin proses genişlənməkdə, davam etməkdədir. Artıq neçə illərdir ki, **cümhuriyyət** əvəzinə respublika sözü dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Deməli, qoşa **y** samiti ilə yazılan sözlər alınma olsalar da, ən müxtəlif şəkildə Azərbaycan dilində əsasən sabitləşmiş, bundan sonra da yaşamaq haqqı qazanmışdır. Necə deyirlər, bu sözlər artıq bizim dil sərəvətimizdir. Buna görə də qoşa **y** samiti ilə yazılan sözlərlə əlaqədar baş verən, müşahidə edilən prosesləri izləmək artıq alınma sözlərə yox, Azərbaycan dilinin fonetikasına bağlı məsələlərə diqqət yetirmək deməkdir.

Davamı növbəti sayımızda

çətin anlaşılan sözlər zaman-zaman sadələşmiş və hətta dildən çıxmışdır. Məsələn, **qanuni-qüvvə, ictimaiyyətin-amiyyətin (sosial-demokrat), idareyi-firqiyyə, dərcəyi-izafi, elani-ümumi** qəbilindən olan sözlər XX əsrin birinci yarısından sonra işlək mühitdən çıxmışdır. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bəzən də Avropa mənşəli terminlər hesabına dildə əvəzlənmə prosesi baş vermiş, terminlər çox olsa da Azərbaycan dili ağır tələffüz edilən sözlərdən sadələşməyə doğru inkişaf etmişdir. Bədii ədəbiyyatda da eyni proses müşahidə olunur. Xüsusən Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Süleyman Sani Axundov və başqalarının əsərlərinin dili sadə xalq danışq dilinə doğru inkişaf etmişdir. Vaxtilə Mirzə Fətəli Axundzadə yazırdı ki, qələm sahibləri adət edilməmiş qəliz kəlmələri işlətməkdən çəkinməlidirlər. Böyük müfəkkir bu fikirdə idi ki, "Yazını danışq dilindən həddindən ziyadə fərqləndirməsinlər. Yəni bir neçə mətləbi bir cümlə dairəsində ardınca və qarışıq yazmasınlar, bəlkə də qədim zamanlar-